

УДК 81'373.61 Наталія Базилевич

(Херсон)

ФЕНОМЕН “РЕФЛЕКСІЯ” У ЛІНГВОКОГНІТИВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються особливості тлумачення феномена рефлексії у лінгвокогнітивних дослідженнях та з'ясовується сутність поняття лінгвістичної рефлексії.

Ключові слова: лінгвістична (мовна) рефлексія, метамовна рефлексія, рефлексив.

The article is focused on the peculiarities of interpretation of the phenomenon “ reflection” in linguistic and cognitive researches and the essence of notion of linguistic reflection is being explained.

Key words: linguistic (language) reflection, metalanguage reflection, the reflexive.

Поняття “рефлексія” походить від латинського слова reflexion, що означає “осмислення” або “звернення до пройденого” [8]. З'явившись як філософське поняття в античності, рефлексія стала загально визнаною категорією і вивчалася у роботах філософів різних часів (Сократ, Д. Локк, Лейбніц, Кант, Гегель, Гуссерль, П. Тейяр де Шарден, М. Хайдеггер, та ін.).

З плином часу межі використання феномена “рефлексія” розширилися, його стали вивчати в психології (Ж. Піаже, С. Л. Рубінштейн, Г. П. Щедровицький, В. Лефевр, І. Н. Степанов, С. Ю. Семенов, В. П. Зінченко, А. З. Зак, І. Д. Бех та ін.), лінгвістиці (В. фон Гумбольдт, Б. де Куртене, Л. П. Якубинський, М. Мінський, А. А. Залевська, Є. С. Кубрякова, О. Л. Каменська, Д. М. Сегал, В. І. Тюпа, М. П. Абашева, Т. В. Морозова та ін.). Когнітивній лінгвістиці (В. В. Петров, Р. М. Фрумкіна, Є. А. Лютикова, І. Т. Вепрева, Т. А. Кльопікова та ін.).

Мета статті – розкрити особливості тлумачення феномена рефлексії у лінгвокогнітивних дослідженнях.

Аналіз теоретичної літератури показав, що у лінгвокогнітивних джерелах науково-дослідницької літератури феномен “рефлексія” ототожнюється з поняттями: “коментар”, “оцінка”, “тлумачення”.

Здатність людини розглядати мову як об'єкт отримала назву лінгвістичної (мовної) рефлексії, яку визначають як певний тип мовної поведінки або особливий тип ставлення до мови, який припускає осмислене використання мови: спостереження, аналіз її різних фактів, їх оцінку, співвідношення своєї оцінки з оцінками інших, нормою, узусом [9].

Цінність дослідження лінгвістичної рефлексії вбачають у тому, що вона здатна характеризувати не тільки мовну особистість та інноваційні процеси певної епохи, але і концептуалізувати нові прикмети часу, стабілізувати словник національного характеру.

Уперше проблему рефлексії у філософії мови виділив В. фон Гумбольдт у трактаті про мислення в 1795 році. На його думку, сутність мислення полягає у рефлексії.

Питання рефлексії рядових носіїв мови над власною мовою порушувалося у дослідженнях Г. О. Винокура (1929), Л. В. Щерби (1960), В. В. Виноградова (1964) і продовжує розглядатися в роботах

сучасних лінгвістів: предметом лінгвістичних досліджень стає лінгвістична рефлексія минулих історичних епох (О. А. Донських, 1987 [5]; Н. Н. Запольська, 2004 [6]), лінгвістична рефлексія та її особливості в українських Східнослов'янських говірках (К. Д. Глуховцева, 2009, [4]).

Необхідність розробки проблем, пов'язаних із культурою мови, зумовила звернення Б. С. Шварцкопфа (1971) до носіїв літературної мови. Матеріалом для досліджень стали міркування про мову освічених членів суспільства (письменників, журналістів, критиків, вчених), письмово зафіксовані у публіцистичній та художній мові.

Дослідженню лінгвістичної рефлексії присвячені роботи Т. В. Шмелевої [9]. Лінгвістична рефлексія, на її думку, що проявляється в особливих висловах про ті чи інші факти мови, є власне лінгвістична рефлексія і може стосуватися майже всіх сторін мовної одиниці – її вимови, семантики, новизни або архаїчності, специфічності для тієї чи іншої групи населення. Вчена підкреслює, що мовою вироблені стандартні способи вияву лінгвістичної рефлексії, це такі вислови як: так сказати, як говориться, вибачте за вираз, як говорить такий-то і подібні. Предметом лінгвістичної рефлексії може бути мовна ситуація в цілому. Лінгвістична рефлексія, об'єктом якої є факти мови, на думку Т. В. Шмелевої, може бути протиставлена мовленнєвій рефлексії, об'єктом якої є використання мовних фактів та оперування ними.

Т. В. Шмелева вважає, що лінгвістична рефлексія притаманна в більшій чи меншій мірі усім носіям мови: мінімум рефлексії забезпечує грамотне володіння мовою і мовленням, а письменники і поети наділені лінгвістичною рефлексією в максимальній мірі.

У сучасній лінгвістиці виділяють декілька типів та рівнів рефлексії, залежно від того, який аспект рефлексії цікавить дослідників. Так, визначаючи рефлексію як "усвідомлення мовної поведінки", І. Н. Борисова виділяє рефлексію задуму ("планування комунікації на привербальному рівні"), рефлексію інтенції ("контролювання комунікації на етапі виконання") і порівняння досягнутого результату із задумом ("оцінка ефективності комунікації") [1].

Г. М. Яворська [11] доводить, що рефлексія над мовою реалізується у двох основних планах: поверхневому та глибинному. Перший (поверхневий) рівень складається з поглядів на мову, характерних для мовної спільноти або окремих суспільних верств. Другий (глибинний) – реалізується у мовній поведінці, а саме, в активному виборі мовних варіантів, які вважають правильними або більш прийнятними, за рахунок інших варіантів, що сприймаються, відповідно, як непридатні.

Залежно від предмету рефлексії та домінуючої ідеї Н. Н. Запольська [6] виділяє наступні типи рефлексії: структурний тип (рефлексія над нормами мови), формальний тип (ідея правильності мови), семантичний тип (ідея зрозумілості мови), функціональний тип (рефлексія над сферами розповсюдження мови): дивергентний тип (ідея "своєї" мови), конвергентний тип (ідея "загальної" мови). Вчена підкреслює, що формальна рефлексія, яка актуалізує ідею правильності мови, являється рефлексією над засобами вираження. Семантична рефлексія, що актуалізує ідею зрозумілості мови, постає як рефлексія над граматичними категоріями та засобами вираження.

У наукову мову вводиться велика кількість термінів з елементом "мета-", що мають загальну сему "осмислення", "контроль", "оцінка" (метамова, металінгвістика, метакомунікація, метатекст, метамовна рефлексія, і т. п.). Важливим імпульсом до вивчення метамовного аспекту мови і мовлення стала стаття А. Вежбицької "Метатекст у тексті" [2], опублікована на російській мові у 1978 році.

У вище вказаній статті, авторський монологічний текст А. Вежбицька розглядає як “двотекст”, що складається з висловлювань про предмет і висловлювань про саме висловлювання. Авторка звертає увагу на те, що висловлювання про предмет може бути переплетене нитками висловлювань про саме висловлювання. На її думку, метатекстові елементи в тексті – це прояв особливого роду метамовної рефлексії, направленої мовцем на свій власний твір.

Крім того, у лінгвістиці вивчається здатність мови фіксувати рефлексію відносно змісту когнітивних процесів (пам'яті, думки, знань, емоційного відношення), що реалізується за допомогою певних структур – “ре-дескрипцій” (А. Кармілофф-Сміт 1986, Д. Румельхарт 1986) або лінгвістичних метарепрезентацій (Д. Спербер 2000, Д. Уїлсон 2000, Т. А. Кльопікова 2008). Виходячи з того, що репрезентації самі по собі являються об'єктами у цьому світі (Д. Девідсон 1968), вважають, що вони являються потенціальними об'єктами репрезентацій “другого (вищого) порядку”, або метарепрезентацій, тому, як тільки ми сформулювали нашу думку і виразили її словами (усно чи письмово), вона стає об'єктом для подальших ментальних або вербальних маніпуляцій – як для нас самих, так і для інших. Так, наприклад, Р. Джекендофф (1986) підкреслює, що повторення речення “про себе” уже являється початковою стадією переведення наших думок в розряд об'єктів подальшої когнітивної обробки і рефлексії. Тобто, метарепрезентаційність мови проявляється в унікальній властивості людської мови – її рефлексивності: мова використовується для того, щоб “говорити про саму себе” [7].

Значний внесок у дослідження лінгвістичної рефлексії зробила І. Т. Вепрева [3]. Результати її дослідження викладені в книзі “Мовна рефлексія в пострадянську епоху” (2005). Матеріалом для аналізу були використані добірки із публіцистичних текстів російських засобів інформації, в тому числі Інтернет-журналістики, з 1991 по 2002 роки включно. Джерелом матеріалу були газети і журнали, розраховані на широке коло читачів (“Аргументи і факти”, “Комсомольська правда”, “МК – Урал” та інші). І. Т. Вепрева проводила записи усної розмовної мови, а також теле-, радіоведучих, учасників теле-, радіо діалогів і полілогів, публічних виступів громадських діячів, вчених та політиків.

І. Т. Вепрева розглядає рефлексію як особливий мовленнєвомисленнєвий механізм, вербальною формою якого є рефлексив – “метамовний коментар з приводу використання актуальної лексичної одиниці” [4, с.76]. Вибір даного терміну авторка мотивує різним змістовним об'ємом терміну “метатекст” та наявністю великої кількості термінологічних одиниць, які характеризують метависловлювання з приводу слова. Вчена ставить термін “рефлексив” в один ряд з такими термінологічними одиницями як “оцінка мови” Шварцкопф [1990], “контекст-думка” Лук'янова [1986], “метамовні вислови” Булигіна, Шмельов [2000], “словесне моделювання” Ляпон [1989], “метатекст” Ростова [2000]. На її погляд, вказані вище терміни мають недоліки: одні із них акцентують лише окремі особливості метамовних висловів, інші незручні для використання в силу їх громіздкості. Вибраний термін “рефлексив”, на її думку, підкреслює головну, родову рису метамовних утворень – наявність мовної рефлексії, направленість мовної свідомості на пізнання самої себе. Але, як зауважує І. Т. Вепрева, мовна рефлексія може тлумачитися і як рефлексія по відношенню до “всього, що має будь-яке відношення до мови та її використання” [А. Д. Васильєв, 2000; Б. М. Гаспаров, 1996; Є. І. Шейгал, 2000]. В її дослідженні “Метамовна рефлексія у функціонально-типологічному висвітленні (на матеріалі висловлювань-рефлексивів 1991 – 2002 рр.)” показані можливості аспектної інтерпретації метамовних висловлювань та виділено два основних типи рефлексивів: комунікативні рефлексиви і концептуальні рефлексиви. Вона вважає, що концептуальний рефлексив, який є відображенням когнітивного досвіду, служить засобом вираження світоглядних настанов мовця, реалізується у мові тільки через слово, оскільки планом

вираження когнітивного контролю являються комунікативні рефлексиви. Комунікативний рефлексив, ціль якого – координувати взаємодію комунікантів, має подвійне навантаження: у своїй основній функції він являється вираженням власного змісту, зв'язаного з комунікативною напругою, а у другій функції – формою вираження концептуальної напруги. У випадку когнітивної напруги відбувається специфічне подвоєння форми комунікативного рефлексиву: він існує як змістовна структура і одночасно представляє форму концептуального рефлексиву.

Дослідженню метамовної рефлексії та рефлексивів також присвячена монографія М. Р. Шумаріної “Мова у дзеркалі художнього тексту (метамовна рефлексія у творах російської прози)”, (2011). Вчена розглядає структуру метамовної свідомості і наголошує, що кожному рівню свідомості притаманна своя форма рефлексії: 1) на першому рівні метасвідомості – безсвідомому, мовний контроль або мовна рефлексія здійснюється на рівні автоматизму, безсвідомо та заключається у семантиці мовних одиниць і правилах їх використання, які складають зміст мовної свідомості; 2) на другому рівні метамовної свідомості, який пов'язаний із можливістю вербалізації рефлексії, мовний самоконтроль заставляє мовця або виправляти допущені помилки, неточності або передбачати можливий комунікативний збій і попереджати його або давати оцінку мовним засобам, які він використовує, 3) на третьому рівні свідомості – творчому, рефлексія направлена на об'єкт та піддає його творчому переосмисленню. Рефлексія третього рівня у процесі творчої переробки “матеріалу”, збагачує зміст об'єкту і розширює можливості його використання та інтерпретації. До третього рівня відносять також різні приклади нестандартного, особистісно забарвленого коментування фактів мови або мовлення, мовної гри у різних жанрах і стилях мови.

М. Р. Шумаріна вважає, що рефлексиви – це метамовні контексти. Вона описує семантичну структуру рефлексиву як його інтегральну ознаку, яка обумовлена функцією метамовного коментування та розглядає питання про систему метаоператорів (маркерів метатексту), які використовуються у творах художньої прози. Шумаріна М. Р. розглядає рефлексиви у двох аспектах: як показники буденної метамовної свідомості і як значущі елементи художнього тексту [10].

Вважають, що рефлексиви виконують когнітивну функцію, збагачують способи категоризації дійсності і вносять у її прототипічне або концептуальне уявлення елементи емпіричного досвіду, міфологічного і культурно-національного світосприйняття [1].

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що термін “рефлексія” у лінгвокогнітивних дослідженнях використовується у значенні “коментар”, “оцінка”, “тлумачення”, “міркування” і розглядається як коментар до мови та її використання – лінгвістична (мовна) рефлексія та метамовна рефлексія. У вузькому значенні під мовною рефлексією розуміють “авторефлексію”, тобто, рефлексію того, хто дає оцінку власній мові. У більш широкому значенні це явище трактується як метамовна реакція на все, що має відношення до мови та її використання.

Перспективою вивчення рефлексії у лінгвокогнітивному аспекті може бути дослідження рефлексії письменника над мовними феноменами свого часу та проведення когнітивного аналізу метамовних контекстів (рефлексивів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Батюкова Н. А. Говоря современным языком (рефлексивы в современных средствах массовой информации) / Н. А. Батюкова // Вестник Московского университета. – 2007. – Серия 9. Филология. – № 5. – С. 156 – 161.

2. Вежбицкая А. Метатекст в тексте. А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.8. Лингвистика текста. – М.: 1978. – С.402 – 421.
3. Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И. Т. Вепрева. – М.: ОЛМА ПРЕСС, 2005. – 384с.
4. Глуховцева К. Д. Лінгвістична рефлексія та її особливості в українських Східнослов'янських говірках / К. Д. Глуховцева // Лінгвістика. Збірник наукових праць. – № 2 (17). – Луганськ: Вид-во ДЗ імені Тараса Шевченка, 2009. – С. 188 – 193.
5. Донских О. А. Рефлексия над языком в историческом контексте. О. А. Донских // Проблемы рефлексии: совр. комплексн. исслед. – Новосибирск, 1987. – С. 196 – 202.
6. Запольская Н. Н. Лингвистическая рефлексия в культурно-языковых пространствах Slavia Orthodoxa и Slavia Latina [Электронный ресурс] / Н. Н. Запольская. – Режим доступа к ресурсу: <http://www.phibl.msu.ru/~rle2004/files/sec/92.doc>.
7. Клепикова Т. А. Типология лингвистической метареферентности / Т. А. Клепикова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2008. – № 3. – С. 5 – 15.
8. Савицька О. В. Методи діагностики рівня сформованості дій рефлексії / О. В. Савицька // Проблеми сучасної психології. Випуск 9. – 2010. – С. 420 – 428.
9. Шмелева Т. В. Языковая рефлексия / Т. В. Шмелева // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. Вып.1 (8). Красноярск, 1999. – С.108 – 110.
10. Шумарина М. Р. Язык в зеркале художественного текста (метатекстовая рефлексия в произведениях русской прозы) / М. Р. Шумарина. – М.: Флинта, 2011. – 328с.
11. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада. / Г. М. Яворська. – НАН. України. Ін-т. мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2000. – 286с.